

УДК 821.161.2.09(092) «18/19»
DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/63-1-21>

Тетяна БІЛАН,
orcid.org/0000-0002-7816-4481
кандидат філософських наук,
доцент кафедри філософії, соціології та політології
імені професора Валерія Скотного
Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка
(Дрогобич, Львівська область, Україна) bilangaluk@gmail.com

Оксана ПЕТРІВ,
orcid.org/0000-0001-5194-6486
кандидат філософських наук,
доцент кафедри філософії, соціології та політології
імені професора Валерія Скотного
Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка
(Дрогобич, Львівська область, Україна) petriv.sana@gmail.com

СИНКРЕТИЗМ ФІЛОСОФІЇ І ЛІТЕРАТУРИ В СПАДЩИНІ ЛЕСІ УКРАЇНКИ

Контекст філософсько-літературного дискурсу в спадщині Лесі Українки дозволяє визначити інтелектуальну природу її спадщини, котра є нетеоретичною формою філософування. Леся Українка продукує такий спосіб мислення, в якому вбачаємо «філософсько-концептуальний аналіз метафізичних проблем буття», «аналіз стану світу», «примат думки над фактом», «логізовані характери», «особливий характер впливу на читача», «інтенсифікація дієвості твору» все це вчені називають ознаками інтелектуалізму, що проявляється у філософсько-літературній традиції, зокрема синкретизмі філософії і літератури.

В статті виявлено різні елементи філософії та художньої літератури, обґрунтовано їх синкретизм в творчості Лесі Українки (на прикладі легенди «Щастя»); з'ясовано умовні лінії зіткнення та розмежування філософії та літератури як форм суспільної свідомості та інтелектуальної, вербальної, художньо-образної практики; проаналізовано ідейно-тематичні форманти твору; здійснено порівняльний аналіз розкриття проблеми щастя як екзистенціалу людського буття в морально-етичному вченні Григорія Сковороди та філософуванні Лесі Українки.

Аналізуючи ідейно-тематичні форманти легенди Лесі Українки «Щастя», виявляємо об'єкт авторського художньо-естетичного висвітлення, яким є щастя як модус існування, екзистенціал людського буття, стан повного і тривалого задоволення від життя, виникнення цієї морально-етичної категорії в свідомості людини.

Визначаючи мету свого життя як пошук і досягнення щастя поза межами власної душі, людина уводить себе в межову ситуацію буття, страждання, незадоволення собою і світом, примарних сподівань і розчарування.

Під час взаємодії із літературним текстом філософічного змісту читач знайомиться із авторським образом об'єктивного світу, водночас, відбувається співтворчість в читацькій рецепції ідейно-тематичного змісту твору, системи його образів та художньо-виражальних засобів.

Ключові слова: екзистенціал, синкретизм, традиція, філософія, художня література, щастя.

Tetiana BILAN,

orcid.org/0000-0002-7816-4481

Doctor of Philosophy,

*Associate Professor at the Department of Philosophy,
Sociology and Political Science named after Professor Valery Skotny
Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University
(Drohobych, Lviv region, Ukraine) bilangaluk@gmail.com*

Oksana PETRIV,

orcid.org/0000-0001-5194-6486

Doctor of Philosophy,

*Associate Professor at the Department of Philosophy,
Sociology and Political Science named after Professor Valery Skotny
Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University
(Drohobych, Lviv region, Ukraine) petriv.sana@gmail.com*

SYNCRETISM OF PHILOSOPHY AND LITERATURE IN THE HERITAGE OF LESYA UKRAINKA

The context of the philosophical and literary discourse in Lesya Ukrainka's heritage allows us to determine the intellectual nature of her heritage: a non-theoretical form of philosophizing. Lesya Ukrainka produces such a way of thinking, in which we see "philosophical and conceptual analysis of metaphysical problems of being", "analysis of the state of the world", "primacy of thought over fact", "logistic characters", "special character of influence on the reader", "intensification of the effectiveness of the work", all of which scientists call signs of intellectualism which manifests itself in the philosophical and literary tradition, in particular the syncretism of philosophy and literature.

The article reveals disparate elements of philosophy and fiction, substantiates their syncretism in Lesya Ukrainka's work (on the example of the legend "Happiness"); conventional lines of collision and demarcation between philosophy and literature as forms of social consciousness and intellectual, verbal, and artistic practice are clarified; ideological and thematic formants of the work were analyzed; a comparative analysis of the disclosure of the problem of happiness as an existential aspect of human existence in the moral and ethical teachings of Hryhoriy Skovoroda and the philosophizing of Lesya Ukrainka was carried out.

Analyzing the ideological-thematic formants of Lesya Ukrainka's legend "Happiness", we find the object of the author's artistic and aesthetic elucidation, which is happiness as a mode of existence, the existential of human being, a state of complete and lasting pleasure from life, the emergence of this moral and ethical category in the human mind.

By defining the purpose of one's life as the pursuit and attainment of happiness beyond one's soul, one introduces oneself into the boundary situation of being, suffering, dissatisfaction with oneself and the world, illusive hopes and disappointments.

When interacting with the literary text of philosophical content, the reader becomes acquainted with the author's image of the objective world, at the same time, the co-creation of the ideological-thematic content of the work, the system of its images, artistic and expressive means takes place in the reader's reception.

Key words: *existential, syncretism, tradition, philosophy, fiction, happiness.*

Постановка проблеми. Синкретизм філософії і літератури є унікальною особливістю інтелектуальної української культури, що визначає зміст і розвиток філософсько-літературної традиції екзистенційного спрямування, а також необхідність її системного вивчення. Українська філософсько-літературна традиція засвідчує філософський стиль мислення суб'єкта літературної творчості, заглиблення думки в осягнення смислів людського буття, застосування дискурсивного способу спілкування з читацькою аудиторією. Чинниками виникнення і розвитку традиції в часі і просторі української культури є події суспільно-історичного буття української спільноти, статусна роль української інтелігенції як верстви і творця національної культури, політичні обставини розвитку української мови та літератури.

Інформацію про доробок у різних галузях представників української філософсько-літературної традиції, починаючи від Григорія Сковороди і до Оксани Забужко, знаходимо у підручниках, монографіях, довідниках з філософії, літературознавства, педагогіки, етнографії, фольклористики тощо. Однією із представників української філософсько-літературної традиції є Леся Українка (1871–1913). Історико-філософський аналіз літературної спадщини поетеси-мислительки потребує врахування специфіки художньої творчості як нетеоретичної форми філософування.

Аналіз досліджень. Чинники виникнення, особливості розвитку і зміст традиції в реаліях українського культурно-історичного процесу, зокрема XIX століття, творчість Лесі Українки, інших українських письменників, аналізували

українські філософи, літературознавці в Україні та діаспорі в минулому і сьогоденні, зокрема це: Ада Бичко, Дмитро Донцов, Оксана Забужко, Соломія Павличко, Віталій Табачковський, Іван Франко та низка інших. А також, Д. Чижевський виокремив особливості традиції у «1) формі вияву філософічних думок; 2) методі філософічного дослідження; 3) будові системи філософії, «архітектоніці», зокрема становищі і ролі в системі тих або інших цінностей» (Чижевський, 1992); Т. Закидальський відзначив складність вивчення традиції та необхідність вироблення методології для її цілісного дослідження (Закидальський, 1992); С. Йосипенко вказав на те, що окремі філософські проблеми стають предметом мистецтва не через спонтанну схильність того чи іншого виду мистецтва до певних проблем, а через ангажованість саме цими проблемами митця, який живе у суспільстві своєї доби і сприймає ці проблеми крізь призму своєї доби (Йосипенко, 2011). Однак, попри значний обсяг літературознавчого, філософського бібліографічного матеріалу щодо творчості Лесі Українки в контексті української інтелектуальної традиції не вивченим є філософський зміст прозових творів, зокрема легенди «Щастя», що й обумовило вибір теми даного дослідження.

Метою статті є виявлення різномірних елементів філософії та художньої літератури, обґрунтування їх синкретизму в творчості Лесі Українки (на прикладі легенди «Щастя»). У межах визначеної мети необхідно вирішити такі **завдання**: з'ясувати умовні лінії зіткнення та розмежування у філософії та літературі як формах суспільної свідомості та інтелектуальної, вербальної, художньо-образної практики; проаналізувати ідейно-тематичні форманти легенди Лесі Українки «Щастя»; здійснити порівняльний аналіз розкриття проблеми щастя як екзистенціалу людського буття в морально-етичному вченні Григорія Сковороди та філософуванні Лесі Українки.

Виклад основного матеріалу. Сучасна філософія визначає щастя як «стан повного і тривалого вдовolenня від життя загалом», а загальноозначущими умовами його досягнення вважає: «а) задоволення основних матеріальних потреб; б) повноту і осмисленість існування людини; в) спроможність останньої реалізувати власне уявлення про життя в ситуаціях морального вибору; г) достатній ступінь збіжності актуального стану буття та уявлення про те, яким воно має бути; г) гармонію внутрішнього світу людини і її зовнішніх стосунків» (Єфименко, 2002: 729). Зміст літературно-філософської спадщини Лесі Українки розкриває засадничі проблеми буття людини, однією з яких

є проблема щастя та шляхи його досягнення. Тож на прикладі легенди «Щастя» (1895 р.) розглянемо екзистенційний мотив щастя у філософсько-літературній творчості Лесі Українки у проекції розкриття цього екзистенціалу у спадщині Григорія Сковороди (1722–1794).

Аналізуючи ідейно-тематичні форманти легенди Лесі Українки «Щастя», виявляємо об'єкт авторського художньо-естетичного висвітлення, яким є щастя як модус існування, екзистенціал людського буття, стан повного і тривалого задоволення від життя, виникнення цієї морально-етичної категорії в свідомості людини. Основною проблемою твору є допомога людині у її пошуках відповіді на питання: Що таке щастя? Як досягнути стану щастя? Як навчитися бути щасливим? Розкриття цих проблем обумовлює вирішення питань самопізнання, володіння душевною рівновагою і пошук причин її втрати, невміння людини зберегти себе перед спокусами оточуючого світу, розмежувати істинне та ілюзорне. Визначаючи мету свого життя як пошук і досягнення щастя поза межами власної душі, людина уводить себе в межову ситуацію буття, страждання, незадоволення собою і світом, примарних сподівань і розчарування. Леся Українка описує декілька періодів в історії життя людства, коли «світ сяяв чудовою красою, скрізь була гармонія, ясне, повне життя. Цвіла божа мрія, розкішна й лагідна. Людське життя плило тихими хвилями і злилося з тією мрією в одне осяйне, спокійне море. Великий спокій був на землі, й люди жили в спокою. Так було довго» (Українка, 1976: 133). І попри спротив Злого Духа Божій мрії шляхом вчинення голоду, мору, насланям «зарази», життя відроджувалося, «божа мрія цвіла, як і перше, і спокій був на землі» (Українка, 1976: 134). Ключовими концептами людського життя в єдності з Божим задумом Леся Українка обирає поняття «гармонія», «спокій», «повне життя», які мають люди як наслідок здатності до відродження – віднайдення джерела сили у собі, в боговідданості і богопокладанні. Це і є засаднича умова досягнення щастя в існуванні людини. І цей стан є настільки природний і відповідний задуму Творця, що у людини не виникає потреба пізнавальних рефлексій над цим станом чи його понятійного означення. Є лише одна потреба – жити у злагоді з собою і світом. Таке бачення відповідає сквородинському вченню про мету існування людини та сенс її життя.

Григорій Сковорода розуміє щастя як довіру людини до Бога, її покладання («охітно віддатися») на волю Божу і не пов'язує досягнення цього стану із зовнішніми чинниками людського

буття («щастя ані від наук, ані від чинів, ні від багатства...») (Сковорода, 1994: Т.1: 417). Досягнення людиною стану гармонії із собою і світом Григорій Сковорода називає «миром душевним» і визначає цей стан «найпершим дбанням нашим», бо, як риторично запитує філософ, «яка нам користь дістати у володіння цілий Всесвіт, а душу загубити?» (Сковорода, 1994: Т.1: 350). Слід звернути увагу, що вага, значимість «Всесвіту» і «душі» однакова, це кількісно рівнозначні рівні існування людини, однак різні за цінністю. В етичному вченні Григорія Сковороди беззаперечною є цінність кожної людини – «кожного без вибору дихання», тож кожному «відчинено шлях до щастя» (Сковорода, 1994: Т.1: 331). Бути щасливим, за Григорієм Сковородою, означає пізнати, «знайти самого себе» (Сковорода, 1994: 340), бо «від пізнання себе самого входить у душу світло відання Божого, з ним шлях мирний щастя» (Сковорода, 1994: Т.1: 415).

Тему аналізованого твору Лесі Українки визначаємо як зображення буття людини в його екзистенційному та буденному вимірах. Вповні тема твору розкривається у конкретизації і вирішенні низки підтем: краса природи, велич і безперервність життя, здатність усього живого до відновлення, опозиція життя і смерті, добра і зла, Бога, Божої Мрії і Злого Духа, спокою в людській душі і суєти зовнішнього щодо людини світу тощо.

Екзистенційне буття пов'язане із унікальним і неповторним існуванням конкретної людини, яке визначає її загальнолюдську сутність, а тому не може бути вповні об'єктивоване в теоретичному рефлексуванні та філософському пізнанні, воно може бути пізнане лише у переживанні – у душевній рівновазі, внутрішній свободі, гармонії людини і світу навколо неї, спокої, відповідальності, спогляданні себе і світу навколо себе, спорідненій із людиною діяльності, відчуттях, емоціях, враженнях, станах, настроях тощо. Буденне буття, на відміну від екзистенційного, позбавлене відповідальності, унікальності, самопізнання, свободи, вільного вибору, активності людини в ньому є не проявом внутрішніх, особистісних чинників, а завжди мотивована кимось або чимось, що знаходиться в зовнішньому щодо людини світі. І тому це буття умовно називаємо несправжнім, невласним буттям людини.

Вихід людини із рівня буденного буття на екзистенційний можливий в граничних (межових) ситуаціях, в яких відбувається самопізнання і самоусвідомлення, вибір людиною своєї душі, а не зовнішнього щодо неї світу, який спокушає, руйнує індивідуальність, нав'язує ідеали

конформізму, необхідність пристосовуватися не для життя, а виживання.

Цілісне буття людини на всіх його вказаних рівнях розкривається в явищах, які прийнято називати екзистенціалами – це жах, кохання, смерть, надія, віра, любов, ненависть, відчай, свобода, неволя, гнів, війна, щастя тощо. Екзистенціали маркірують події, ситуації, стани як екзистенційного, істинного, буття людини, так і буденного, а також перехід з одного рівня на інший, і навпаки.

Саме про це говорить Григорій Сковорода, визначаючи мету людського життя у протиставленні «зовнішнього» і «внутрішнього»: «... немає корисніше та важливіше, як богомудро управляти не зовнішньою, домашньою, а внутрішньою душевною економією, тобто пізнати себе і зробити лад у серці своєму» (Сковорода, 1994: Т.1: 353). Григорій Сковорода описує стан «бути щасливим» як мету і призначення людського життя: «Ось же вам верхівка і квітка всього життя вашого, внутрішній світ, сердечна веселість, душевна міць ... Ось мир! – на заспокоєння думок, на радість серця, оживлення душі» (Сковорода, 1994: Т.1: 340–341). Як діалог у часі і просторі Леся Українка в аналізованому творі зображає людське буття у вимірі екзистенційному, коли людина жила за Божими заповідями у душевному спокої і мирі із собою і світом. І Злий Дух, який є супротивником того, кого споконвіку люди називають Світлом, Істиною, Добром, Красою, тривалий час був безсилий використати людину у своїй боротьбі супроти Творця. Ні голод, ні морок, наслані Злим Духом, не могли зруйнувати гармонію людини із собою, світом і Богом – життя відновлювалося, і «Божа мрія цвіла, як і перше, і на землі був спокій» (Українка, 1976: 133). Однак, люди зрадили здійсненню «Божої мрії».

Основна подія у сюжеті твору – це поява серед людей дивної мінливої постаті, яку наслав як спокусу і оману людям Злий Дух. Люди назвали цю з'яву щастям і пісні про нього «отруїли серце всім людям ... На одного воно глянуло коханими очима, іншому заблищало золотом, іншому засіяло світлом слави. Всіх зчарувало воно навіки, і чари його були отрута ... Для нього віддавали все найдорожче, губили себе і других, сльози й кров лились річками во ім'я його. А щастя літало по світі зорею, блискавицею, вогником бродячим і ніде не спинялось надовго, і ніхто не мав його ціле в руках» (Українка, 1976: 134). Леся Українка в художньо-образній формі концептуалізує морально-етичну настанову Григорія Сковороди, про досягнення стану «щастя» як гармонії з собою і світом: «пізнавши себе, все пізнаєш... Пізнати

себе повно, пізнатися й задружити з собою – це є невід’ємний мир і мудрість досконала» (Сковорода, 1994: Т.1: 374). Пізнання і розуміння людиною себе-в-собі, за Г.Сковородою, пов’язане з її двоякою (духовно-тілесною) сутністю, розумінням буття як духовного і оречевленого, для забезпечення тілесного начала в людині, і надання переваги першого над другим: «Підійми ж від землі думки свої і зрозумій людину в собі, від Бога народжену, а не створену в останній час життя» (Сковорода, 1994: Т.2: 177). Сковородинське «пізнати себе», як зазначає Дмитро Козій, – це значить увійти в себе і вийти поза і понад себе, збагнувши невидиме в собі та в речах і дійшовши туди, де можна споглядати себе й речі в праджерелі буття (Козій, 2000: 35]. Причому, таке пізнання є не чисто розумовим, а духовним, морально-етичним актом вибору.

У стані буденного буття, попри всю зовнішню активність, внутрішнє неповторно-особистісне начало людини є загальмованим, власний шлях невизначений і втраченою є здатність до здійснення екзистенційного вибору себе-в-собі, а не марноти суетного світу навколо себе. Григорій Сковорода у своєму етичному вченні про людину дотримується принципу «розумного егоїзму», який продиктований протиріччям, опозицією зовнішнього і внутрішнього в людині і щодо людини, постійною потребою обирати або «цілий Всесвіт», або власну «душу» (Сковорода, 1994: Т.1: 350). Він вчить, що людина повинна керуватися інтересами власного «Я», визнаючи власну свободу як беззаперечну цінність: «... не лінуйся працювати для своєї власної вигоди й творити необхідне – тоді будеш вільний» (Сковорода, 1994: Т.2: 132). Це першочергова умова становлення особистості, а також шлях до усвідомлення значимості іншої людини. Без усвідомлення «власної вигоди» неможлива самореалізація, самовдосконалення людини, досягнення гармонії з собою і світом, бо «коли не будеш собі самому рабом, змушений будеш працювати на інших і, позбуваючися легкої, потрапиш у тяжку сторицею працю» (Сковорода, 1994: Т.2: 132).

Леся Українка в легенді «Щастя» здійснює рефлексію над важливою проблемою як екзистенційної, так і соціальної філософії – конфлікту між «внутрішньою» людиною, людською душею, і зовнішнім світом, адже екзистенційне завжди є основою соціального в колізіях стосунків у системі: людина–світ (суспільство, держава, культура, природа, інша людина тощо). В українській літературно-філософській традиції означена проблема була в центрі уваги Івана Вишенського, Григорія

Сковороди, Тараса Шевченка, Михайла Коцюбинського, Івана Франка, Володимира Винниченка, Ліни Костенко, Оксани Забужко та низки інших.

Риторична налаштованість авторки легенди «Щастя» передає трагізм і дисгармонію у наслідках неправильного вибору людиною цінностей Злого Духа, а не Бога, хибний шлях пошуку щастя поза межами власної душі, бо «з того часу не стало на землі ясного спокою, потьмарилась блискуча Божа Мрія. І Злий Дух утішився працею своєю» (Українка, 1976: 134). У морально-етичному вченні Григорія Сковороди окрім окресленого ідеалу внутрішньої істинної людини вказано на шляхи і засоби його досягнення. Згідно з вченням екзистенційної філософії людина прозріває себе-саму-у-собі-самій у межових ситуаціях власного буття. Григорій Сковорода образно, художньо описує вихід людини з буденного буття в істинне і той відчай, який емоційно забарвлює цю ситуацію: «Якщо ж хтось у сердечних таємницях вражається таємним громом і блискавкою совісті і бачить всередині, у дзеркалі вічної правди, що він сам є причиною внутрішнього розореного свого душевного міста, то такому серцю всі створіння, весь світ і всі його дари не можуть дати втіхи» (Сковорода, 1994: 224).

В художньо-образній формі Леся Українка висловила думку про те, що людське життя – це робота душі, і саме в ній, а не в зовнішніх, матеріальних атрибутах буття лежить джерело щастя. Разом з тим чуємо морально-етичне застереження авторки для читача про втрату чеснот віри, надії і любові, які еднають людину з Богом, дають відчуття рівноваги (гомеостазу) між даним і бажаним, можливість творчої праці як шлях пізнання, вдосконалення себе і навколишнього світу. Григорій Сковорода також вказує людині на себе саму і власну волю, яка допоможе знайти вихід із кризової ситуації. Основою досягнення щастя Григорій Сковорода вважає визнання принципу «рівної нерівності» («Бог подібний до багатого водограю, що наповнює різні посудини, відповідно до їхнього об’єму. Над водограєм напис «Неоднакова всім рівність» (Сковорода, 1994: Т.1: 436), а відтак виконання настанови «пізнай себе!» допоможе людині задовольнятися малим, не бажати зайвого, позбавитися заздрості, надмірних бажань і хотінь, досягнути спорідненості із собою і світом. Це важливий принцип сквородинської антропології – «... нічого надміру» (Сковорода, 1994: Т.2: 267), бо «...Не той щасливий, хто бажає кращого, а той, хто задоволений тим, чим володіє...» (Сковорода, 1994: Т.2: 239).

Висновки. З'ясовуючи синкретизм художньої літератури і філософії як форм суспільної свідомості та культурної практики, встановлюємо в них такі умовні лінії перетину: антропоцентрична універсальна проблематика, процес пошуку істини в образі і тексті, орієнтація на вдумливого підготовленого читача, літературно-стильові, жанрові інновації, утвердження морально-етичних цінностей та дієвих орієнтирів, поєднання філософічності та художньо-естетичної рефлексії, афористичність мовлення та антитетичність авторського мислення, моделювання дійсності, доказ ідеї у зверненні до почуттів і до розуму, коли робота думки і мислення домінує над емоційно-естетичним художньо-образним сприйняттям читача. Необхідно зазначити, що під час взаємодії із літературним текстом філософічного змісту читач знайомиться із авторським образом об'єктивного світу, водночас, відбувається співтворчість в читацькій рецепції ідейно-тематичного змісту твору, системи його образів та художньо-виражальних засобів.

Легенда «Щастя» Лесі Українки є взірцем інтелектуалізованого красного письменства, в якому присутні морально-естетична рефлексія у зображенні внутрішнього світу людини, екзистенційний тип філософування, концептуалізація ідеї, яскраві художньо-виражальні засоби архітектоніки твору у розкритті рівнів екзистенційного, буденного буття та його межових ситуацій.

Порівняльний аналіз розкриття проблеми щастя як екзистенціалу людського буття в морально-етичному вченні Григорія Сковороди та філософуванні Лесі Українки засвідчує використання поняття «щастя» для означення гармонії «внутрішньої» людини у її стосунках із зовнішнім світом. Адаже незалежно від віку, статі, життєвого досвіду, соціального стану чи освіти, людина ніколи не є завершеним проектом: вона завжди відкрита для змін, усе залежить від її готовності до здійснення вибору і взяття на себе відповідальності за його наслідки, від сили духа та віри в себе.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Єфименко В. Щастя: філософський енциклопедичний словник. Київ : Абрис, 2002. 744 с.
2. Закидальський Т. Поняття серця в українській філософічній думці. *Філософська і соціологічна думка*. 1992. № 8. С. 13–17.
3. Йосипенко С. Література як предмет історико-філософського дослідження. *Філософська думка*. 2011. № 1. С. 58–69.
4. Козій Дмитро. Нарцис у духовному світі Г. Сковороди. *Хроніка–2000. Український культурологічний альманах*. 2000. Випуск 39-40. К. : ЗАТ «ВІПОЛ», 798 с.
5. Леся Українка. Зібрання творів у 12 т. К. : Наукова думка, 1976. Т 7. С. 133–135.
6. Сковорода Г. Твори: У 2 т. Київ : АТ «Обереги», 1994. Т. 1. 528 с.
7. Сковорода Г. Твори: У 2 т. Київ : АТ «Обереги», 1994. Т. 2. 576 с.
8. Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні. Київ : Видавництво Орії при УКСП Кобза, 1992. 230 с.

REFERENCES

1. Yefymenko V. Shchastia [Happiness] : filosofskiyi entsyklopedychnyi slovnyk. Kyiv: Abrys, 2002. 744 p. [in Ukrainian].
2. Zakydalskyi T. Poniattia sertsia v ukrainskii filosofichnii dumtsi [The concept of the heart in Ukrainian philosophical thought]. *Filosofska i sotsiologichna dumka*. 1992. No 8. P. 13-14. [in Ukrainian].
3. Yosypenko S. Literatura yak predmet istoryko-filosofskoho doslidzhennia [Literature as a subject of historical and philosophical research]. *Filosofska dumka*. 2011. No 1. P. 58-69. [in Ukrainian].
4. Kozii Dmytro. Nartsis u dukhovnomu sviti H. Skovoroda [Narcissus in the spiritual world of H. Skovoroda]. *Khronika–2000. Ukrainskyi kulturolohichnyi almanakh*. 2000. Vypusk 39-40. 798 p. [in Ukrainian].
5. Lesia Ukrainka. Zibrannia tvoriv u 12 t. [Collected works: in 12 volumes]. Kyiv : Nauk. dumka, 1976. T. 7. P. 133–135. [In Ukrainian].
6. Skovoroda H. Tvory. [Works]. Kyiv : AT «Oberehy». 1994. T.1. 528 p. [in Ukrainian].
7. Skovoroda H. Tvory. [Works]. Kyiv : AT «Oberehy». 1994. T.2. 576 p. [in Ukrainian].
8. Chyzhevskiy D. Narysy z istorii filosofii na Ukraini [Essays on the history of philosophy in Ukraine]. Kyiv : Vydavnytstvo Orii pry UKSP Kobza, 1992. 230 p. [in Ukrainian].